EGYÜTT HATÓ

KÖZÖSSÉGÉPÍTŐ EGYESÜLET

Erasmus+

LOOSE ENDS

"Mapping the roots of youth marginalization in the underclass"

KUTATÁSI JELENTÉS

MAGYARORSZÁG

A "Loose Ends" projektben készült kutatásról

KUTATÁSI JELENTÉS

MAGYARORSZÁG

A "Loose Ends" projektben készült kutatásról

Ha többet szeretnél megtudni:
egyutthato.eu/loose

A kiadvány a "Loose Ends" projekt keretében készült, az Együttható Egyesület, az Association Nevo Parudimos és a RROMA együttműködésében. A projektet az Európai Unió Erasmus+ programja támogatta. Szerződésszám: 2020-1-HU01-KA205-078586. A kiadvány tartalma nem feltétlenül tükrözi az Európai Bizottság, az Európai Unió vagy a velük együttműködő szervezetek hivatalos álláspontját.

Szerző: Nagy Melinda
Szerkeztette: Szentpétery Elemér

Kiadta az Együttható Közösségépítő Egyesület
info@egyutthato.eu
+36-1-797-26-54

Tartalom

1. Bevezetés 4
2. Kutatási célok 4
3. Módszerek 5
4. Kutatási eredmények 6
4.1. A válaszadók háttere és az interjúfelvételek körülményei 6
4.2 Megfigyelési naplók elemzése 6
4.3. Az interjúkból származó háttérinformációk 10
4.4 Gyógypedagógiai iskola vs. körzetes iskola 13
4.5. Speciális szakiskola 17
4.6 Milyen leszel 10 év múlva? 18
4.7 Szociális háló, ifjúsági munka 19
5. Következtetések 21
5.1 Lakóhelyi szegregáció és társadalmi tőke 21
5.2 Rasszizmus, diszkrimináció 22
5.3 Iskolai hatások: az iskolai lemorzsolódás valódi okai 22
5.4 Identitás és negatív identitás – sztereotípiáknak való megfelelés és önhibáztatás 24
5.5 Ki tud-e emelni a szegénységből az iskola? 25
6. Javaslatok 26
7. Bibliográfia 30

1. Bevezetés

Egyesületünk 2014 óta működtet tanodát Gyöngyösön, ezért időről időre van olyan kutatási programunk, amely a helyi viszonyokat méri fel, elsősorban a szegregátumokban élő közösségeket.

2015-ben LEADNFL kutatásunk kérdőívvel mérte fel a gyöngyösi szegregátumok 18-25 év közöttifiataljainak élethelyzetét.

A kutatásokkal a tanodában tapasztalt jelenségeket kívánjuk megérteni, és amennyiben lehetséges az eredmények alapján fejleszteni a szolgáltatásainkat. A Loose Ends projektet is ez a törekvés hívta életre.

Az elmúlt években sokat változott a tanodába járó tanulók összetétele, pedig a gyermekek jelentősebb része mindig is szegény volt. Megfigyeltük, hogy a rendszeres gyermekvédelmi kedvezményből kiszorultak azok a családok, ahol legalább egy bejelentett kereső van, és a szülők együtt élnek. Megemelkedett a szegregátumokból érkező tanulók száma a tanodában, és ezzel párhuzamosan elvesztettük azokat a gyerekeket, akik nem romák, és/vagy nem szegregált körülmények között élnek. Lényegében a szolgáltatásban csak olyan nem roma gyerekek maradtak, akik SNI státuszúak és/vagy súlyosabb fogyatékossággal élnek.

Az új tanodás gyerekekkel és családtagjaikkal való beszélgetések irányították figyelmünket arra, hogy a szüleik többsége 30 év alatti, és legalább egyik, de számos esetben mindkét szülőjük, sőt a szélesebb felnőtt rokonság is, valamikor a helyi gyógypedagógiai iskola tanulója volt.

Mivel ifjúsági szervezet vagyunk - és életkorukat tekintve elvileg maguk a szülők is bevonhatók ifjúsági programokba- tudni szerettük volna, hogy milyen eszközökkel lehetne megszólítani őket. Feltételeztük, hogy ha a fiatal szülők motiváltak, elkötelezhetők valamilyen számukra érdekes tevékenység mellett, akkor a gyerekeik részvételi motivációi is javulni fognak. Ugyanakkor életkörülményeik pontosabb megismerése nélkül bevonásuk sem lehetséges.

Ez volt tehát a kiindulási alapja annak a kutatásnak, amelynek adatfelvételét 2021 nyarán végeztük. A Loose Ends projektet az Erasmus+ ifjúság program támogatásával valósítjuk meg, egy romániai és egy észak-macedóniai partnerszervezettel. A kutatás mellett egyik vállalásunk, hogy közösen egy szakpolitikai javaslatot tegyünk arra, hogyan lehet roma, gyakran szegregáltan élő fiatalokat ifjúsági munkával – kiemelten nemzetközi ifjúsági munkával- támogatni, és ezzel lehetőséget adni a szélesebb társadalmi kontaktusra.

A kapott eredmények miatt Durst Judit (2017) gondolatai fogalmazódtak meg bennünk az „otthon” kutatással kapcsolatban. Az otthon esetünkben a tanoda közvetlen működési környezetét jelenti és azokat a családokat, akiknek nap, mint nap a tanoda az életében benne van:

„Az etnográfus abbéli félelméről van itt szó, hogy mit lehet megírni mindabból a tudásból, amit az évek során összegyűjtött – anélkül, hogy ezzel ártana az amúgy is súlyos stigmákkal és előítéletekkel körülvett vizsgált csoportnak. És anélkül, hogy további kutatását ellehetetlenítené azáltal, hogy szövegének publikálása után, szándékával ellentétesen, önálló életre kel írása…”(Durst, 2017, o. 4)

2. Kutatási célok

Sokrétű kutatásunkkal a következő célokat kívántuk elérni:

- megismerni a gyógypedagógiai iskolázás hatásait a válaszadó roma fiatalok életkörülményeire, munkaerőpiaci pozíciójára,

- megtalálni azokat a közös motívumokat, mintázatokat, amelyek az iskolán kívül befolyásolják egzisztenciájukat és amelyre befolyással lehet az ifjúsági munka
- feltérképezni milyen okok miatt kerültek gyógypedagógiai oktatásba,
- megtudni, hogy ezek mintázatok, jelenségek, okok fennállnak-e gyermekeik esetében és azoknak milyen következményei vannak tanulmányaikra és jövőjükre nézve.

3. Módszerek

A kutatásban többféle módszert alkalmaztunk azért, hogy a kapott adatok megbízhatóságát javítsuk:

- félig strukturált interjúk önmagukat románok valló fiatalokkal,
- kérdőív felépítésű kutatási napló, amelyet az interjúkészítő töltött ki az interjút követő megfigyelései alapján,
- helyszínfotók, amelyeket az interjúztatók készítettek
- rajz, amelyet az interjú keretében minden interjúalany elkészített az interjú egy kérdése kapcsán.

Országonként legalább 25 félig strukturált interjút vettünk fel hólabda módszerrel. Magyarországon Heves megyében, Romániában Krassó-Szörény megyében, Észak-Macedóniában Kratovóban zajlott a kutatás. A záró kutatási jelentésben az eredményeket fogjuk ismertetni. Ebben az írásban, csak a magyarországi vizsgálat eredményeiről számolunk be.

Interjúalanynak olyan személyeket választottunk, akik megfeleltek az alábbi kritériumoknak:

- 16-30 év közötti önmagukat románok vagy hátrányos helyzetűnek valló fiatalok,
- valamely életszakaszukban gyógypedagógiai oktatásban részesültek.

Az interjúalanyok felkutatásában és az interjúk lebonyolításában kutatótársként egy helyi roma személyt is bevontunk, aki a közösségben köztiszteletnek örvend, és tanodánk munkatársa. Jelenléte, gyakran önálló interjúztató tevékenysége hozzájárult ahhoz, hogy a fiatalok bizalommal viszonyuljanak hozzánk és megosszák véleményüket, gondolataikat velünk. Ez a módszer napjainkban már szinte alapvetés az etnográfiai típusú kutatásokban (Durst, 2017).

Elsőként olyan személyeket kerestünk fel, akik vagy volt tanulói a tanodának vagy jelenlegi tanodásaink szülei. Emellett az első alanyok felkutatásában az egyik szegregátumban lévő segítőházat, és a helyi speciális szakiskolát kerestük fel. Az első interjúalanyok ajánlottak további két olyan személyt, akik megfeleltek a részvételi kritériumoknak, így bővítettük tovább a mintát a célként meghatározott mennyiségig.

Az interjúfelvétel során az interjúkészítők kutatási naplóban rögzítették megfigyeléseiket, továbbá az interjúalany engedélyével a családok lakóhelyéről fotók készültek.

Az interjúkban átlagosan ötven kérdést tettünk fel. Az első interjúkban még kevesebb volt a kérdések száma, majd a tizedik interjúig bővítettük azokat, így alkalmazkodva a válaszadók nyelvhasználatához. Továbbá az első alanyok interjúiból kibontakozó fő témakörök irányába mélyítettük el a beszélgetéseket.

Az interjú részeként minden válaszadó készített egy rajzot, amellyel segítettük az önkifejezést. A rajz témája: elképzelt önmaguk 10 év múlva.

Az interjúkat az első teljes átolvasás után nyitott kódokkal (in vivo) láttam el, majd ebből képeztem csoportosítással kategóriákat (fókuszkódolás), amelyek végül nagyobb kategóriákba álltak össze, egy a mintára valószínűleg igaz teóriát alkotva. A kódolást egy hónap különbséggel kétszer végeztem el.

4. Kutatási eredmények

4.1. A válaszadók háttere és az interjúfelvételek körülményei

Az adatfelvétel 2021. június 1. és szeptember 11. között zajlott le. **Magyarországon 27 interjú került felvételre**. A válaszadók 90% vallotta magát roma származásúnak.

Minden válaszadó fiatal valamelyik életszakaszában gyógypedagógiai iskolába járt. A válaszadók, két fő kivételével, mindnyájan az EGYMI-ben tanultak általános iskolai éveik során.

A válaszadó fiatalok átlagéletkora 25,5 év; a legfiatalabb 16 éves, a legidősebb pedig 30 éves volt. A fiatalok többsége (92,5%) gyöngyösi lakos, két fiatal élt Heves-megye más településén. A gyöngyösi lakosokon belül lakcímük alapján megállapítható, hogy többségük (78%) valamelyik gyöngyösi szegregátumban élt az interjú időpontjában, amelyet ők maguk is cigánytelep néven említenek az interjúkban.

A válaszadók közül négy fő korábban a tanoda tanulója volt.

Egyéb kapcsolatok az interjúalanyok között: A válaszadók közül 11 fő volt jelenlegi tanodás tanulónk rokona, ebből hatan szülők. Két tanuló esetében -akik egyébként testvérek - az édesapa, és annak testvérei közül öten is megfeleltek az interjúfelvétel kritériumainak, ezért bekerültek a mintába. Ebből látható, hogy az interjúalanyok többsége lakóhelyi és rokonsági kapcsolatokban is közel állt egymáshoz.

A roma és/vagy hátrányos helyzetű tanulóink közül senki sem jár gyógypedagógiai iskolába jelenleg. Tehát, amíg a szüleik körében nagy számban tapasztalható volt a kisegítő iskolába járás, addig gyerekeik esetében ez nem jellemző.

4.2 Megfigyelési naplók elemzése

A fiatalok életkörülményei és önkifejezési képességei miatt az átlagosan ötven kérdést tartalmazó félig strukturált interjúk rövid időtartamúak voltak. A megfigyelési helyzet átlagos időtartama 40 perc volt. A válaszadó fiatalok nemek szerint közel azonos arányban oszlottak meg: nők 52%, férfiak 48%.

Az **interjú időpontjában** a válaszadók közül 18 fő (66,7%) mind a magyar, mind a roma nyelvet használta, 7 fő (25,9%) beszélt kizárólag magyar nyelven, 2 fő (7,4%) pedig kizárólag roma nyelven kommunikált családtagjaival. Az interjúk helyszíne a házakon, lakásokon belül többségében az udvar (11 fő) és a konyha (9 fő) volt. Ennek az esetek jelentős részében a helyhiány volt az oka. A konyhának, mint élettereknek a többfunkciója is van, ezek szolgálnak nappaliként, közösségi helységként számukra.

Az interjúfelvételek időpontjában átlagosan 5 fő tartózkodott az interjúk helyszínén. Ebből a gyerekek száma átlagosan 2,5 volt. A legmagasabb gyermeklétszám a házakban, lakásokban 5 volt. Fontos megjegyezni, hogy nem minden esetben egy háztartásban élő gyerekek voltak csak jelen, mivel gyakran jellemző, hogy több család él külön háztartásokban, azonban közös telken. Továbbá vannak olyan családok, amelyekben a gyermekek száma több mint öt, de az interjú időpontjában nem voltak mind otthon.

A megfigyelés időtartamát nem befolyásolta szignifikánsan a gyermekek jelenléte az interjú időpontjában, azonban a gyermekek jelenléte gyakran, az esetek 70%-ban, megzavarta az interjúfelvételt, így természetesen befolyásolta a fókuszt és a mélységet.

A megfigyelési naplókból nem parametrikus tesztekkel kimutatható, hogy a házak, lakóhelyek állapotára szignifikáns hatással van a gyermekek száma (1.2. táblázat). Vagyis, minél magasabb a gyermekszám, annál inkább volt jellemző, hogy az interjút-készítők leromlott állapotúnak ítélték meg a lakóházat.

Az interjúk helyszínén az interjúk időpontjában nem volt olyan gyermek, aki ne az adott helyen lakott volna, illetve egy olyan családos fiatal is részt vett a vizsgálatban, aki valójában lakcímmel rendelkező hajléktalan. Ő és a párja már saját családot alapítottak, azonban nincs saját otthonuk. A helyhiány miatt korábbi családjuknál sem tudnak hosszútávon tartózkodni, így felváltva húzódnak meg korábbi saját családjuknál vagy párjuk korábbi családjánál. *Ezek a fiatalok Gyöngyös két szegregátuma között vándorolnak, miközben újszülött és kisgyermek korban lévő saját gyerekeiket próbálják támogatni*. Két tanodás tanulónkkal is közvetlen rokonságban állnak. A beszélgetés, és a megfigyelés alapján tulajdonképpen együtt élnek.

1. táblázat Gyermekszám hatása a ház külső megjelenésére, állapotára

Kruskal-Wallis teszt rangok			
	Hány gyerek volt a lakásban az interjú ideje alatt?	N	Mean Rank
1.Ház állapota kívül	0 gyerek	5	22,20
	1-3 gyerek	15	14,67
	4 vagy több gyerek	7	6,71
	Total	27	

2. táblázat Szignifikancia a gyermekek száma és a ház állapota között

Test Statistics[a,b]	
	1.Ház állapota kívül
Kruskal-Wallis H	12,815
df	2
Asymp. Sig.	,002
a. Kruskal Wallis Test	
b. Grouping Variable: 7/B Gyerekek száma az interjú alatt	

A lakóházak belső állapota esetén nem mutatható ki ilyen összefüggés, azonban az 1. ábrán jól látható, hogy ahol több gyermek van ott a lakás belső állapota is rosszabb. Vagyis ismét arra következhetünk, hogy a család nagysága negatívan befolyásolja az életszínvonalat, ugyanakkor bizonyos tényezők (pl. ház mérete, fényviszonyok, komfortfokozat, belmagasság) a család nagyságától függetlenül is adottak.

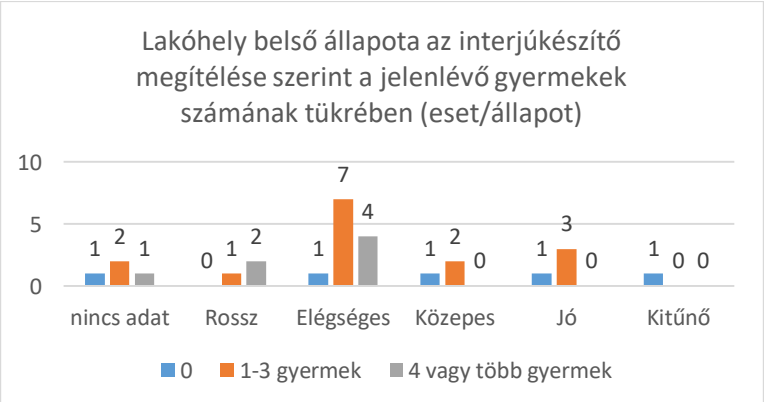

1.ábra Lakóhely belső állapota gyermekek száma szerint

A megfigyelési naplóban a lakóhelyek állapotának meghatározásához minőségi jelzőket is megadtunk. Ezek alapján részletesebb képet kapunk arról, hogy mi minősült rossznak, vagy elégségesnek a ház belső, külső állapotának megítélésénél.

1. kép Többfunkciós udvar az egyik városi szegregátum szélén (a képet az Együttható Egyesület készítette)

A házak külső megjelenésével kapcsolatban tizenegy esetben elhanyagolt, vagy gondozatlan minőségi jelzőt használtak az interjúkészítők, kilenc esetben ítélték meg lomosnak az udvart, valamint 4 esetben jelezték, hogy a ház komfort nélküli, nincs a házban vezetékes víz, csatorna, és az udvaron található a mellékhelység.

2. kép Udvar, ajtókból, bútorlapokból és székekből alkotott kerítéssel, ruhaszárítási funkcióval az egyik városi szegregátumban, a képet az Együttható Egyesület készítette.

Ha a lakóhelyek belső állapotát nézzük, akkor szűkös, túlzsúfolt, alacsony, sötét, nyirkos lakások képe kell, hogy kirajzolódjon a szemünk előtt, mivel 17 esetben (63%) jelölték sötétnek, 11 esetben kicsinek, alacsonynak, szűkösnek, 8 esetben zsúfoltnak, 5 esetben nedvesnek az interjúztatók az otthonokat. A ház belső állapota és a gyermekek száma között nincs szignifikáns kapcsolat.

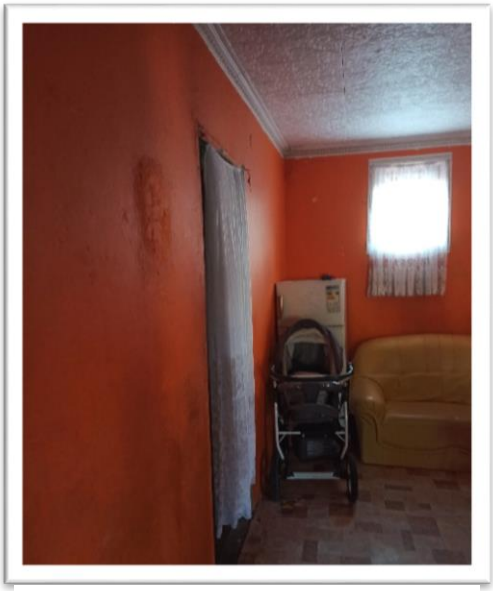

3. kép Előszoba, nappali, étkező az egyik városi szegregátumban, a képet az Együttható Egyesület készítette

4. kép Háló - és gyerekszoba ugyan abban a szegregátumi házban, a képet az Együttható Egyesület készítette

A rendezettség összefügg a házban lakók számával. Minél kevesebben élnek együtt, annál inkább képesek rendezetten élni. A rendezettség itt a megfigyelő preferenciái szerinti életkörülményt jelenti.

Azonban a házak állapota függetlennek tűnik a lakók számától, vagyis akkor is alacsony, szűkös, sötét, nedves lakásokban élnének, ha kevesebben lennének.

4.3. Az interjúkból származó háttérinformációk

A válaszadó fiatalok többségének általános iskolai végzettsége volt. Kevesen voltak közöttük azok, akiknek több szakmát, vagy érettségit sikerült szerezniük (2. ábra). A magasabb végzettségű fiatalok közül kettő nem volt roma, egyikük sem lakott szegregált környezetben, de mindegyiknek elhelyezkedési nehézségei vannak, elsősorban azért, mert fogyatékossággal élő emberek, habár nem tartják magukat annak.

Ketten az interjú során elmondják, hogy megértési nehézségeik vannak, ebből egy esetben a szülő meg is erősíti, hogy a válaszadó sajátos nevelési igényű, egy esetben pedig a válaszadó, elmondása szerint, autizmus diagnózist kapott még gyermekkorában.

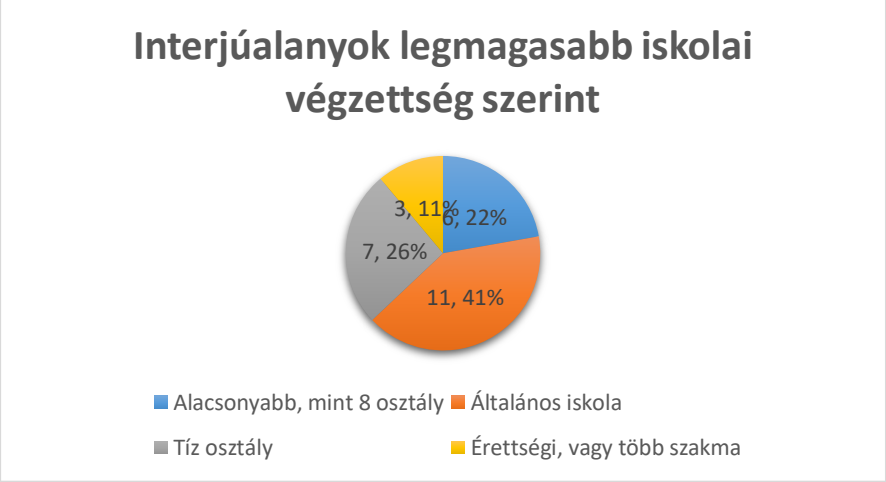

2. ábra Válaszadó fiatalok legmagasabb iskolai végzettségük alapján

Csak egy olyan személy volt, aki ténylegesen munkanélküli azok között, akik nem végezték el az általános iskolát.

A válaszadók között többen (11 fő) az általános iskola befejezése után megkezdték valamilyen szakma tanulását, azonban vagy az első, vagy a második év után lemorzsolódtak a képzésből.

Négyen közülük speciális szakiskolában kezdték meg tanulmányaikat, a többiek (6 fő) számára egy előkészítő osztály indult az egyik szakmunkásképző iskolában. Az interjúalanyok ez utóbbival kapcsolatban egybehangzóan azt nyilatkozták, hogy egy egész osztály került így át a nyolcadik befejezése után a gyógypedagógiai iskolából az említett szakmunkásképzésbe. A felkészítő osztály után –elmondásuk szerint- különböző szakmacsoportok alapján osztották volna szét őket osztályokba. Egy fiatal integráló szakmunkás képzésbe ment tovább, amit az első félév után abbahagyott, mert megítélése szerint nem volt felkészülve arra, hogy a tanítás után sok házi feladatot adnak. Ezeket egyedül, segítség nélkül nem tudta megoldani. Nem vették figyelembe állapotát.

Összességében az általános iskolából és a szakmunkásképzésből 17 fő morzsolódott le, elmondásuk szerint a következő okok miatt:

- Családalapítás 7 fő,
- „Nem szeretett iskolába járni”: 6 fő,
- Családtag halála, ápolása: 3 fő,
- Dolgoznia kellett: 2 fő,
- Iskolai sikertelenség: 1 fő.

Az egyes okok az interjúalanyok megnyilatkozásai alapján nem mindig könnyen szétválaszthatók. Például volt olyan interjúalany, ahol az apja halálával a családfő családfenntartó szerepét vette át a fiatal, de olyan eset is, amikor a gyermekvállalást követően azért nem fejezte be az interjúalany az iskolát, mert egyébként is rosszak voltak az eredményei. A később bemutatott elemzésünk alapján ezek valós, habár felszíni okok.

Az interjú időpontjában a fiatalok többségének volt elfoglaltsága, azonban csak elenyésző volt azoknak a száma, akik bejelentett munkahelyen dolgoznak (3. ábra).

Az általános iskolai, középiskolai végzettség vagy szakma alig befolyásolta a foglalkoztatottságukat.

A telepen élő interjúalanyok többsége sosem dolgozott még bejelentett munkahelyen; ha mégis, akkor az közmunka, illetve valamilyen gyári munka volt.

A nem bejelentett munkák kétfélék: budapesti építkezéseken segédmunka, illetve a helyi szőlőkben végzett idénymunka. Ez utóbbi is viszonylag állandó, mivel a szőlő elmondásuk szerint folyamatos gondozást igényel. Mindkét munkát a telepen élő fontos személyek, akikkel gyakran rokonságban állnak, „szervezik”. Ők bizalmasai azoknak, akik a munkát ténylegesen adják. A fiataloknak azonban nincs közvetlen kapcsolata a munkáltatóval.

A bizalmasok hozzák a munkát, összegyűjtik rá a telepről az embereket, és ők adják a fizetést is naponta vagy hetente, így a tényleges munkáltató nincs bevonva a folyamatba. Ebbe a fajta második gazdaságba korlátozottan tudtunk betekintést nyerni. A telepi életet kisérő informális gazdaság felderítése, megismerése, akkor is nehéz, ha egy kutatásnak ez a megfogalmazott célja (Durst, 2017).

A mintából azok a fiatalok, akik nem a telepeken élnek, tehát nem egy zárt közösség tagjai, vagy azzal szembesülnek, hogy nincs munka a környéken, vagy azzal, hogy fogyatékosságuk miatt nem kellenek a munkaerőpiacra.

Egy érettségizett roma autista fiatal, aki forgalomirányító szeretne lenni a volánbusznál, mivel rajong a buszokért, azt mondja, hogy írt *„a volánbusznak levelet, hogy itt van az önéletrajzom, ha elfogadják, elfogadják, ha nem, akkor ide, a polgármesteri hivatalhoz”.* Arra, hogy ott mit csinálna a polgármesteri hivatalnál, azt felelte, hogy gereblyézne. A településen, ami viszonylag távol esik a nagyobb városoktól, ipari területektől, szerinte nincs semmi csak közmunka.

Egy másik fiatal, akinek több szakmája is van, most az unokatestvérénél dolgozik, mert nyolc órába senki nem akarta alkalmazni. Diákmunkásként korábban rengeteg tapasztalatot szerzett raktári munkában, mivel azonban megváltozott munkaképességű, minden munkáltató részmunkaidős foglalkoztatást kínált fel neki, az pedig kevesebb jövedelem, mint amire szüksége van. Szeretne az anyjától külön élni és családot alapítani. A munkavállalás mellett nagy problémája, hogy nem talál partnert, és nincs olyan szervezet, vagy platform, ami segítené őt az ismerkedésben, vagy az ahhoz szükséges képességek elsajátításában.

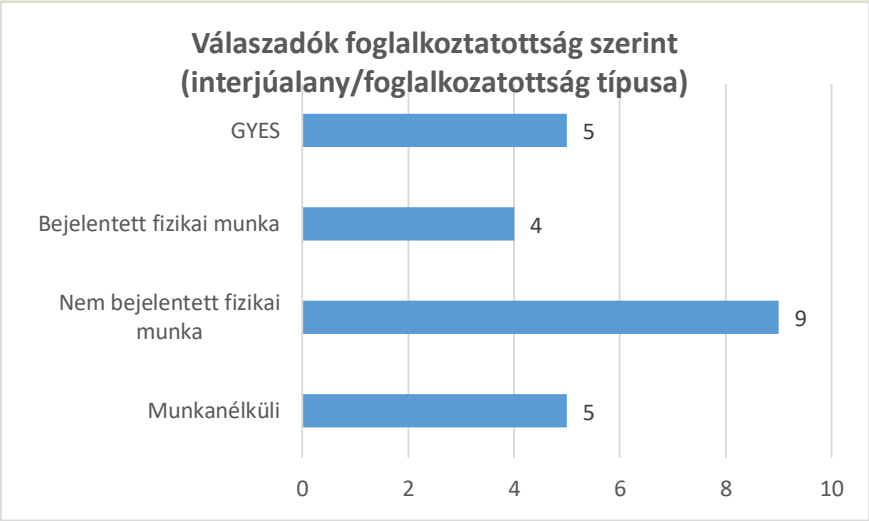

3. ábra Foglalkoztatottság szerinti megoszlás a válaszadó fiatalok között

A fiatalok között nem volt senki, aki hivatalos házasságban élt volna, és azonos arányú volt az élettársi kapcsolatban élők (13), és az egyedülállók száma (13). Egy esetben nem derült ki egyértelműen, hogy van-e partnere és ha igen, akkor egy háztartásban élnek-e? Azok a fiatalok, akiknek gyermeke van többségében élettársukkal közösen, és nem egyedül nevelik gyermeküket (egyedül csak 3 fő). Az átlagos gyermekszám a mintában 1,7, ha csak a telepen élőket nézzük, akkor kettő.

A legtöbb esetben 2-3 gyermekes családokról van szó, ami nem kirívóan magas gyermeklétszámot takar (4. ábra).

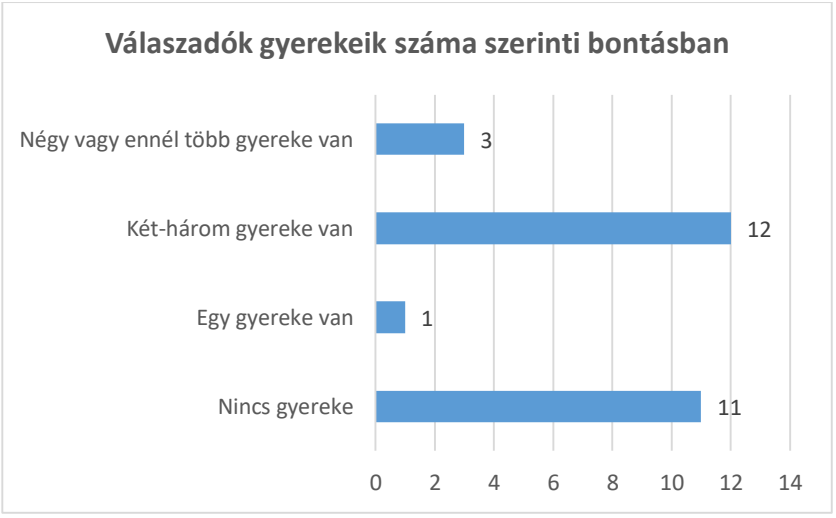

4. ábra A válaszadó fiatalok gyermekeinek száma

4.4 Gyógypedagógiai iskola vs. körzetes iskola

Azok a fiatalok, akik gyógypedagógiai általános iskolába jártak, közel azonos arányban kezdték ott tanulmányaikat, azokkal, akiket többségi általános iskolából helyeztek át. Gyógypedagógiai iskolában kezdte meg tanulmányait 52% (11 fő) és áthelyezték körzetes általános iskolából 48% (10 fő).

Négyen nem emlékeztek arra, hogy miért és hogyan kerültek a gyógypedagógiai iskolába.

Az 5. ábra mutatja, hogy kinek a javaslatára kerültek be a gyógypedagógiai iskolába a válaszadók. Jelentős többségében szakértői bizottság (tanulási képességek vizsgálata) döntése alapján kerültek be, néhányan úgy nyilatkoztak, hogy a szüleik már eleve azt az iskolát választották nekik, mert "ez roma iskola volt, az még magyar iskola volt, azt nem féltek, hogy nem fogadják el, mert roma származású vagyok".

Az interjúalanyok a szülői döntés mellett a következő érveket hozták fel:

- közelebb volt ez az iskola, mint a körzetes integráló,
- a testvérei és távolabbi rokonai is abba az iskolába jártak,
- arról a környékről, ahol laktak sokan jártak ide, emiatt több volt a „cigány gyerek”.

5. ábra Utak a gyógypedagógiai iskolába

Kevesen mondták, hogy az óvoda vagy az általános iskolai tanáruk javasolta volna a szüleiknek a gyógypedagógiai iskolát, és arról végképp nem volt információjuk, hogy az iskola kezdeményezte-e a szakértői vizsgálatot. Viszont azok, akik többségi iskolából kerültek át gyakrabban számoltak be az interjúk során arról, hogy rosszak voltak az iskolai eredményeik, évet ismételtek, például a hiányzások miatt, és a többségi iskolában rasszizmust, diszkriminációt, cigányozást tapasztaltak:

> *"Minden reggel, akkor bementem mindig azt mondták, hogy "fúj büdös cigány"* (27 éves férfi)

> *„Sok volt a hiányzás, nem szerettem oda járni.” „Hát megmondom az igazat, sok volt a-, a magyar. Egyáltalán nem volt az osztályba roma származású és egyáltalán nem szerették a romákat.”* (28 éves nő)

> *„Van egy unokatestvérem, az is …..* (vezeték neve), *majdnem …..* (hasonló keresztnév mint a sajátja), *és összekevertek vele. És engem tettek át oda. És amikor már kiderült, akkor tettek vissza.”* (22 éves férfi).

A fentebbi fiatalembert, tehát összekeverték egy rokonával és emiatt került gyógypedagógiai iskolába, majd ott a gyógypedagógusok tapasztalták, hogy nem „illik” a környezetbe, így visszakerült a körzetes iskolába.

További idézetek a gyógypedagógiai iskolába kerülésről:
"*a tesóim már mind oda jártak fönt, a tízesbe, a nagyobbak. Aztán elintézte anyukám is, mert tényleg mi sem tudtunk semmit ott egyáltalán. Tehát mondták, adtak ide egy könyvet, hogy olvassunk, holott még egy betűt se tudtunk, és akkor már olvasni kellett. Aztán megbuktunk. Aztán ugyan hiába jártunk, csak megbuktunk, aztán akkor így intézte el anyukám, hogy menjünk Egerbe mi is. Aztán oda fölmentünk. Így aztán már tudtunk tanulni, olvasni mindent. "* (26 éves nő gondolatai arról, hogy az egri szakértői vizsgálat után, hogyan került gyógypedagógiai iskolába),

"velem az volt a baj, hogy nem szerettem menni iskolába….egy pár hónapot nem is mentem, hisztiztem, elvittek anyámék, hisztiztem, kiszöktem, hazajöttem. És akkor így oda feltettek".

Az interjú egy másik pontján elmondja a körzetes iskoláról, ahonnan „föltették” a gyógypedagógiai iskolába:

„szemtelenek, kötözködőek, a kisebbeket mindig bántották ugye itt is, meg akkor elvették a zsebpénzt, amit kaptunk, vagy ha éppen kaja volt nálunk, akkor azt vették el a kisebbiktől. Ceruzákat kiszedték tőlünk…” (30 éves nő).

A mai körzetes iskolákkal kapcsolatban is hasonló tapasztalatokról számolnak be a fiatalok:

„Panaszkodik, hogy van egy olyan, hogy tanárnő, aki üti őt állandóan, vagy ha rossz is, vagy ha nem is üti meg, akkor kidobja az osztályból.” (27 éves nő beszámolója saját gyereke tapasztalatairól),

„annyira azért mégse foglalkoznak most se velük. Tehát inkább azon vannak, hogy jól van, akkor megbuknak, és akkor majd megismétlik még egyszer…. még szeptemberben megmondta,.... hogy ő meg fog bukni. A kislány pedig akkor kezdte a sulit...ő nem is érti,...hogy miért rakták másodikba, mikor már neki meg kellett volna újból buknia elsőben.” (26 éves nő, gyereke osztályfőnökéről),

„lenézették a gyerekeket, abból is gond lett… hogy kiabáltak vele” (29 éves férfi, akinek be kellett mennie az iskolába, hogy ne kiabáljanak a gyerekével),

"vannak olyan tanárok, akik kivételeznek….a magyar gyerekre jobban odafigyel,…többet foglalkozik velük, a roma gyerekekkel meg kevésbé …az egyik kislánytól visszahallottam, hogy a tanárnője csúfolta. Azt mondta neki, hogy néztél már a tükörbe, mert ha belenéznél eltörne." (30 éves nő, akinek egy szomszéd kislány panaszkodott),

„Szerintem az van, hogy gyűlölik a romákat… A tanár nénik. Így van. Meg az óvónők az óvodában is." (29 éves férfi saját gyereke tapasztalatai alapján),

„vannak az osztálytársai és ők, nem romák… Nagyon szemtelenek vele, már volt egy párszor is vitám az anyjukkal, az apjukkal is… megverik, volt ma' olyan is, hogy lelökik a lépcsőn – jó, hál'Istennek nem lett semmi… vannak neki is, ugye ö, rokonai… hogy bevédik egymást. Jó, nem verekednek. Mer 'a tanárnő akkor visszamondaná nekem. (28 éves nő, akinek a gyerekéről az órák közötti szünetben derült ki az osztálytársak számára, hogy cigány).

A 6. ábra azt mutatja, hogy a kétezres évek környékén (kb. 2000-2005) a legtöbb interjúalanyunk, úgy járt gyógypedagógiai iskolába, hogy az iskolatársai egyben a közelebbi és távolabbi rokonságot is alkották, sőt öt esetben szüleik is korábban tanulói voltak ennek az iskolának. A válaszadók megítélése szerint a tanulók többsége roma származású volt abban az időben, amikor oda jártak (7. ábra), és a többség helyi romák lakta telepekről járt be az iskolába (8. ábra). A 8. ábrán az adatok egy része azért hiányzik, mert az első interjúk esetében ez a kérdés még nem merült fel. Később egy-két interjúban való utalás miatt tettük fel konkrét kérdésként, hogy honnan jártak be a gyerekek az iskolába. Az egyik interjúból kiderült, hogy a távolabb eső szegregátumból iskolabusz szállította a gyerekeket a gyógypedagógiai iskolába. Aztán ahogy csökkent a számuk a gyógypedagógiai iskolában, megszüntették a buszjáratot:

*„Hetedikes, azt hiszem. Amikor már vonattal mentünk innen föl, és akkor onnan gyalog, a vonatállomástól, mert előtte busz jött ide a buszmegállónál, az ……. utcában volt a buszmegálló, és akkor reggel fél nyolckor jött mindig a busz értünk. Mert ott sokan jártunk innen oda." (*26 éves nő).

Erre a csökkenésre utal az is, hogy a fiatalabb 16-17 év körüli válaszadók azt mondták, hogy kevesen vannak már a roma tanulók az iskolában, és az idősebb interjúalanyok véleménye is jobban megoszlott ebben a kérdésben (9. ábra).

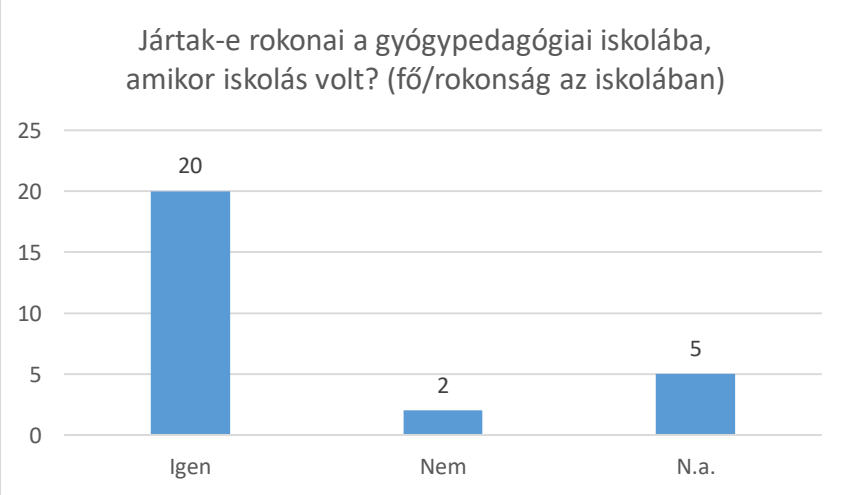

6. ábra Rokonság az iskolában.

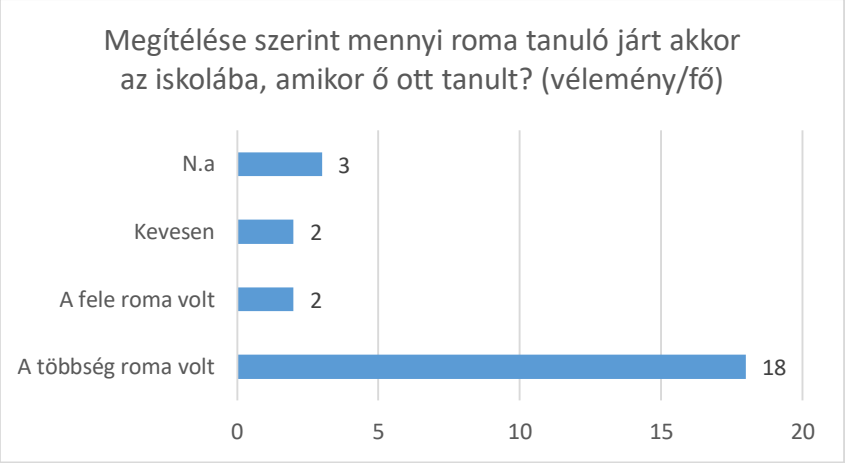

7. ábra Roma gyerekek száma a gyógypedagógiai iskolában a válaszadók véleménye szerint

81. ábra Területi szegregáció és képesség alapú iskolai szegregáció.

9. ábra Roma tanulók aránya jelenleg a gyógypedagógiai iskolában a válaszadók megítélése szerint

Habár a gyógypedagógiai iskolákról több pozitív véleményt fogalmaznak meg a válaszadók, mint a körzetes iskolákról, mégis sokan válaszoltak úgy, hogy nem íratnák be oda saját gyereküket. Az erre vonatkozó kérdést 17 főnek tettük fel, és tizenhárman válaszoltak nemmel.

Az iskola híre kapcsán húszból tizenegy esetben hangzik el az, hogy a közösségben az iskolát „bolond iskolának" hívják, vagy ennek valamilyen formáját említik: hülye iskola, buta iskola, gyogyós iskola.

Ugyanakkor azok az interjúalanyok, akik hosszabb ideig jártak ide, nem gondolták úgy, hogy ez számukra megbélyegző lenne, és nem is rejtegetik ezt az információt senki elől közösségükben.

Kevesen voltak csak, akik úgy ítélték meg, hogy a munkavállalásukat, akár még a továbbtanulásukat is negatívan befolyásolta volna az, hogy ebbe az iskolába jártak. Inkább azt látják hátránynak, hogy nem fejezték be az iskolát, vagy nem szereztek szakmát, amikor még volt erre lehetőségük. Úgy gondolják, hogy magasabb lenne a jövedelmük, könnyebb a munkájuk és biztosabb megélhetésük.

Annak ellenére, hogy gyógypedagógiai iskolába jártak nem tartják magukat fogyatékos embernek. A válaszadók véleménye szerint fogyatékos ember az, akinek a hétköznapi élet során jelentős támogatásra van szüksége, például mozgáskorlátozottság, vagy Down-szindróma esetén. Nekik pedig ilyen támogatásra nincs szükségük a saját közösségüktől.

4.5. Speciális szakiskola

Az interjúalanyok közül összesen heten jártak speciális szakiskolába, mindegyik ugyanabba az intézménybe. Egy fő volt, aki speciális intézménybe csak szakiskolásként járt integráló általános iskolai tanulmányait követően, és egy másik fiatal, aki csak fél évet töltött az EGYMI-ben, majd ugyan- ennek a speciális szakiskolának volt tanulója.

A speciális szakiskoláról az egyik interjúalany (22 éves) azt mondta, hogy „cigány gyűjtő" volt, ahol semmilyen tanulástámogatást (asszisztencia, specifikus egyéni fejlesztés) nem kaptak. Az iskolában naponta csak pár órát töltöttek, gyakran már délben hazaküldték őket, mert nem volt tanár, aki órát tartson. A foglalkoztatottak többsége már nyugdíjas korú volt. A szakiskolai bizonyítvánnyal aztán nem tudott sem elhelyezkedni, sem érettségit adó képzésbe kerülni, mert nem számították neki be az ott elvégzett tárgyakat. Az érettségihez, tehát a középiskolát az elejéről kellett kezdnie.

Egy fő (28 éves) csak félévet töltött gyógypedagógiai általános iskolában, mivel egyetlen városi iskola sem akarta integrálni. Ez a fiatal végül egy vidéki kisebb iskolában tanult, ahol felvállalták az integrációját. Itt az interjúnál jelenlévő szülő elmondja, az integráció feltétele volt, hogy betöltse a gyereke mellett a pedagógiai asszisztensi feladatokat. Reggelente matek órán ült és részt vett a tanításában, csak azt követően tudott munkába menni. Ez a fiatal középfokú tanulmányait már speciális szakiskolában végezte, ahol nem kapott sem fejlesztést, sem asszisztenciát. A megszerzett bizonyítványaival pedig nem tudott elhelyezkedni.

Egy harmadik fiatal (22 éves) szintén a speciális szakiskola tanulójává vált a gyógypedagógiai általános iskola után. Az intézményt nagyon szerette, két szakmát is szerzett itt, mivel kihasználta a meghosszabbított tankötelezettséget. Az interjú során kiderül, hogy nem bízik abban, hogy lesz munkahelye.

Mindhárom fiatal esetében elmondható, hogy nem éltek szegregált körülmények között sosem, és családjaik is jobb anyagi helyzetben vannak a teljes minta többségéhez képest. Ők szereztek több szakmát, magasabb iskolai végzettséget.

Ugyanebbe a speciális szakiskolába jártak még négyen a válaszadók közül, de mindegyükük lemorzsolódott a képzésből. Az egyik – az interjú időpontjában - 16 éves fiatal, aki egy évvel korábban még ott tanult, már a tankötelezettség betöltése előtt lemorzsolódott. Az interjúban elmondja, hogy eladónak tanult, azonban *sosem szeretett volna eladó lenni*. Azért jelentkezett ebbe az intézménybe, mert a gyógypedagógiai általános iskola ezt javasolta. Azt mondták neki, hogy *számára nincs más lehetőség a továbbtanulásra*. Az iskoláról rossz véleménnyel volt, gyakori konfliktusokról számolt be más, nem telepi roma fiatalokkal, akik szintén az iskola tanulói voltak. Őket romungrónak, romungricának hívta, de azt nem tudta megmagyarázni, hogy miben térnek el ezek a tanulók tőle lakóhelyükön kívül.

Az interjúk alapján úgy tűnik, hogy a vizsgált fiatalok esetében a speciális szakiskola bizonyítványa nem nyit utat sem a továbbtanuláshoz, sem a munkaerőpiaci integrációhoz; az intézményi erőforrások pedig nem voltak elégségesek sem a tanulók képességfejlesztéséhez, sem a lemorzsolódás megakadályozásához.

4.6 Milyen leszel 10 év múlva?

Arra kérdésre, hogy milyenek lesznek 10 év múlva nem tudtak az interjúalanyok egyértelműen válaszolni a kérdés elvontsága miatt. A kérdés módosításával, hogy mire vágynak, mit szeretnének 10 év múlva általában válaszoltak, és rajzot is készítettek, az első meglepetés után.

A fiatalok láthatóan nem szoktak a távoli jövőn tervszerűen gondolkodni. Az esetek jelentős többségében először egyszerűen nem tudták, hogy mit mondjanak erre:

> *„Hát, nem tudom. Remélem, jó lesz*" (nevet) (26 éves nő),
>
> *„Úristen, nem is tudom!... Fogalmam nincs…, mit rajzoljak?"* (26 éves nő),
> *„A tíz évet előre nehéz…. Hogyne, persze. Lehet, hogy megnyerem az ötös lottót, az is lehet."* (29 éves férfi),
>
> *„Hát, jövőmet? Hát legyenek nagyok, hát ugye nagyok a gyerekek….Hát, mit mondjak.."* (27 éves nő),
>
> *„Tíz év múlva? Hát, milyennek lát…, nem is tudom. Milyennek…?"* (28 éves nő),
>
> *„Mit rajzoljak?... Hogy mi leszek? Hogy hogy fogok kinézni, vagy mi? Megvan má' mindenem amúgy. Családom. Ez érdekel, a gyerekeim. Még mi kéne?... Netán elmennék a gyerekeimmel máshova, vagy valami…."* Ugyanez a fiatal a munkavállalás kapcsolatban: *„bejelentettek volna, de nem akartam. Mert most úgyse kapok-, fogok kapni nyugdíjat, na! Mi már azt nem érjük meg.* (nevet) (29 éves férfi).

A rajzos tevékenység célja volt, hogy megkönnyítse az önkifejezést, ami azonban korlátozott módon tudott megvalósulni. Az interjúalanyok többségének nehézséget okozott elképzelni önmagát, a helyzetét tíz év múlva. Olyan képet, amelynek saját maga a középpontja, amelyen saját magát ábrázolja, összesen két ember készített.

A válaszadó fiatalok rajzainak többsége arról tanúskodik, hogy legégetőbb problémájuk a lakhatás. A fiatalok 66%-a (18 fő) rajzolt házat, házat autóval, vagy házat a családjával. Azok, akik házat rajzoltak mindannyian a jobb környéken szeretnének élni, távol a teleptől, jobb körülmények között.

Amikor azt kérdeztük, hogy képesnek érzik-e magukat arra, hogy megvalósítsák ezt a vágyat többségében úgy gondolták, hogy igen, ez egy elérhető vágy, ami a fentebb bemutatott körülményeik (egykeresős családok, feketemunka, több kiskorú gyermek, végzettség hiánya, szegény rokonság) ismeretében valószerűtlennek tűnik.

4.7 Szociális háló, ifjúsági munka

A szociális hálóra, ifjúsági munkára vonatkozó kérdésekkel azt akartuk feltérképezni, hogy a válaszadó fiatalok kihez tudnak fordulni, ha külső segítségre, támogatásra van szükségük.

Informális szereplőként gyakran valamilyen rokont jelöltek meg, illetve a korábban már említett munkavállalásban segítséget nyújtó telepi lakosokat.

Az intézményi háló segítségét alkalomszerűen veszik igénybe, többen nem tudták pontosan, hogy milyen segítségre számíthatnának ezektől a szervezetektől.

A fiatalok jelentős többsége nem tudta megmondani, hogy mit csinál egy ifjúsági szervezet és, hogy a lakókörnyékén van-e ilyen szervezet. Azok, akik a tanodával kapcsolatban állnak gyermekük révén, úgy vélték, hogy talán egyesületünk tanodafenntartóként, ifjúsági szervezet is lehet, de ebben nem voltak egészen biztosak.

Két válaszadó úgy vélte, hogy az egyik ismert diákmunkaközvetítő ifjúsági szervezet lehet, de ebben is bizonytalanok voltak.

Ifjúsági munka feladatkörébe sorolták az álláskeresésben, továbbtanulásban való segítségnyújtást, és az adományozást, emiatt összekapcsolták azokkal a szervezetekkel, akik végeznek ilyen tevékenységet, nyújtanak ilyen jellegű támogatást a környéken. Ezek a szervezetek azonban nem ifjúsági szervezetek. Az egyik ilyen gyakran emlegetett intézmény a Máltai segítőház, ahonnan többen kaptak már alkalomszerűen segítséget. A fiatalok elmondása szerint innen csak azok számíthatnak adományra vagy humánszolgáltatásra, akik közel laknak az intézményhez, tehát más szegregátumban, vagy más településen élőket nem tudják támogatni.

A klasszikus ifjúsági[1] munkába tartozó szolgáltatásokkal ifjúsági szervezet tevékenységeként a fiatalok nem találkoztak még.

1

- támogatja a fiatalok önszerveződését, segíti felkészítésüket az önszerveződésre;
- megteremti az együttlét helyét, idejét, keretét
- kifejezetten ösztönözi a fiatalok kérdésfeltevését, autonómiáját, autonóm megközelítését
- személyre szabott, önkéntesen igénybe vehető szolgáltatások, amelyeknek nincs végleges, várható kimenetele, indikátora
- alacsonyküszöbű szolgáltatások, amelyek anonim módon érhetők el
- az ilyen jellegű munkában dolgozó szakemberek nem gyakorolnak közvetlen befolyást a folyamatokra, mint a tanár, vagy a szociális munkás, mert nincs betartandó ütemterv, nincsenek előre meghatározott célok
- nem formális tanulás
- követelés nélküli útmutatás (Nagy, 2016)

Ha mégis bevonták őket ilyen szolgáltatásokba, akkor azt nem ifjúsági szervezet biztosította tehát számukra.

Gyöngyösön kifejezetten nonprofit ifjúsági szervezet nem kap célzott, rendszeres önkormányzati támogatást, ahogy önálló ifjúsági iroda sem működik, ami klasszikus tevékenységeket meg tudna valósítani. A hátrányos helyzetű fiatalok bevonása a gyermekkoron túl pedig az ifjúsági koncepcióban nem kerül részletes tárgyalásra. Leginkább arról nyilatkoznak, hogy jó lenne, ha lennének olyan programok és források, amellyel segíteni lehetne a nem gyermekkorú, hátrányos helyzetű fiatalok életét is (*Gyöngyös Város Önkormányzatának Ifjúsági Koncepciója, 2017-2022*, 2017).

A családsegítő és gyermekjóléti szolgálat szolgáltatásait ritkán veszik interjúalanyaink önszántukból igénybe.

Ez fokozottan igaz a gyermekjóléti szolgáltatásra:

> *„engem csak akkor keresnek fel, mikor a gyereknek a iskolába hiányzása van egy pár óra hosszat. De onnentól tovább én semmit nem tudok róluk, hogy mik lennének, mer' nem ismerem őket."* (27 éves nő).

Azt más interjúalanyok is megerősítik, hogy a gyermekjóléti csak az iskolai hiányzás miatt jön hozzájuk; figyelmeztetik őket, hogy mikor jár pénzbüntetés, és mikor következik a családi pótlék megvonás.

A családsegítőnél lehet telefonálni, időpontot kérni az orvsokhoz, védőnőhöz, illetve adnak csomagot, segítenek papírokat kitöltetni.

Arra a kérdésre, hogy ezek az intézmények tudnak-e segíteni az interjú során megfogalmazott vágyaik eléréseben (jobb lakóhely, saját lakás, ház) húszból tizenegyen egyértelműen azt válaszolták, hogy *nem*:

> „csak azt mondják a szájukkal, hogy igen, …, de semmi, nem segítenek." (29 éves férfi).

5. Következtetések

A telepi fiatalok interjúi alapján a 10. ábrán látható fő kategóriák bontakoztak ki.

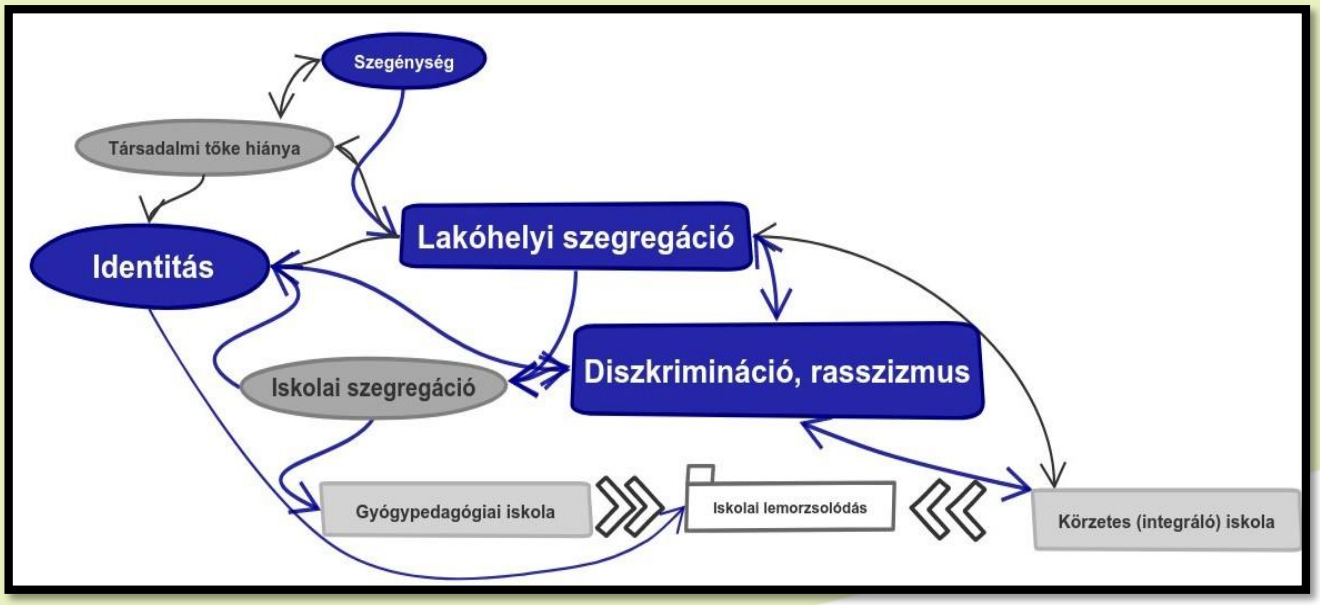

10. ábra A cigányok útja

5.1 Lakóhelyi szegregáció és társadalmi tőke

A válaszadó fiatalok legnagyobb problémája a lakóhelyi szegregáció, a legtöbben, némi gondolkodás után, ha tehetnék máshol és más körülmények között élnének. A lakóhelyi szegregáció kialakulásának folyamata jól tetten érhető az interjúk alapján.

A szegregátumban élő fiatalok többsége Gyöngyösön született, már gyermekkorukban is a telepeken éltek. Azok, akik élettársi kapcsolatban éltek az interjú időpontjában, többségében partnerüket is a helyi közösségből választották: vagy a telepen ismerkedtek meg, vagy az iskolában, esetleg rokonaik révén, akik ugyanabba az iskolába, osztályba jártak.

A telepről kikerülni csak házasság révén tudnak, ez is elsősorban a nők lehetősége akkor, ha a választott férfi nem a telepek valamelyikén él. A helyi közösségben az a hagyomány, hogy friss „házasok" a fiú családjához költöznek, a lányok „menyecskének" mennek, majd onnan, ha módjuk van rá saját lakásba, házba költöznek. Többségében azonban nem tudnak - még a telepen sem – lakást, házat vásárolni maguknak.

A válaszadók jelentős része tágabb rokonságával él - szüleivel, testvéreivel, azok gyerekeivel – annak ellenére, hogy saját gyereke van már. Ha csak a szegregátumban élők átlagos gyerekszámát nézzük, akkor az összes válaszadóra elosztva 2, ami összevetve az interjú időpontjában átlagosan jelenlévő gyerekek számával (2,5), ugyanerre a következtetésre jutunk.

A két telepen, tehát mindenki bizonyos fokú rokoni kapcsolatban áll egymással, ezen rokonságok révén a két telep folyamatos összeköttetésben van. Az egymás közötti házasságok hozzájárulnak ahhoz, hogy újratermelődik a telepek lakossága. Ez a társadalmi tőkéjük, vagy inkább annak hiánya.

Természetesen a társadalmi tőke elméletek a telep kapcsolatait is a társadalmi tőke körébe sorolják, kiemelve azt, hogy az egyik oldalról ezek a kötődések a közösségben segítik az életben maradást, a másik oldalról negatív gazdasági következményekkel járhatnak (Woolcock & Narayan, 2000).

Azonban nem ez az egyetlen oka a telepi lakosság újra termelődésének. A telepeken az ingatlanok piaci értéke jóval az átlag alatt van, mivel többségében romák lakta területek. Ezért olyan áron nem tudják eladni, hogy máshol tudjanak maguknak lakóhelyet vásárolni. Saját tőkét felhalmozni nem tudnak, nem hitelképesek, a bejelentett munka hiánya miatt nem jogosultak különböző lakásépítést, felújítást segítő az elmúlt években bevezetett állami támogatásokra sem. A szegénységük konzerválja a lakókörülményeiket, amelyből való kiemelkedéshez az állam nem nyújt megfelelő anyagi segítséget.

Gondolhatnánk, hogy a bejelentett munkavállalás javítana helyzetükön. A bejelentett munka nem jár olyan előnyökkel számukra, különösen, ha gyerekeik vannak, mint amit esetleg tulajdonítanánk neki. Alacsony iskolai végzettség, vagy az iskolai végzettség hiánya miatt, nem fizet jobban, tehát az élethelyzetük nem változik általa.

Valójában a válaszadó fiatalok között is azok élnek jobban, akiknek nincs gyerekük.

Egyetlen ösztönzője a bejelentett munkának az egészségbiztosításhoz való hozzájutás lenne, de ez nem tud ösztönző funkciót betölteni, mert az a tapasztalatuk, hogy családtagjaik viszonylag fiatal életkorban hunynak el. Ez akkor is így volt, amikor még volt általános, mindenkire kiterjedő egészségbiztosítás. Az egyik interjú alany (28 éves nő) elmondja, hogy az anyja 38 éves volt mikor meghalt, egy másik nő (26 éves) apja 43 éves volt, mikor elhunyt.

5.2 Rasszizmus, diszkrimináció

A válaszadó fiatalok esetében a gyógypedagógiai iskolába kerülés útján jól látható, hogy a lakóhelyi szegregáció hozzájárult az iskolai szegregációhoz, hiszen a telepekről jártak be többségében az iskolába.

Annak ellenére, hogy szakértői vizsgálathoz volt kötve a felvétel, a rendszer gondoskodott róla, hogy a gyerekek a „megfelelő” helyre kerüljenek, mivel az az iskola a cigányok iskolája volt. Néhányan hivatkoznak is így rá; ha véletlenül valaki nem abba az iskolába járt, akkor is könnyen, szülői kérésre, vagy akár egy névösszekeverés folytán bekerülhetett.

Az intézményi szegregáció miatt megkérdeztük, hogy milyenek a nem romákkal kapcsolatos tapasztalataik, hogyan viselkednek velük a hétköznapokban, az utcán, a városban. A legtöbbet elhangzott mondat az volt, hogy „egy kalap alá vesznek bennünket”. Többen (71%) kifejtették, hogy megítélik, lenézik a roma embereket, azt hiszik róluk, hogy nem dolgoznak, lusták, bűnözők, túl sok gyereket csinálnak, „mercivel” járnak. Van olyan fiatal, akit hetente kétszer - háromszor is igazoltatnak a rendőrök az utcán.

5.3 Iskolai hatások: az iskolai lemorzsolódás valódi okai

Az interjúkban elég markáns különbségek figyelhetők meg a két iskolával kapcsolatban (11. ábra).

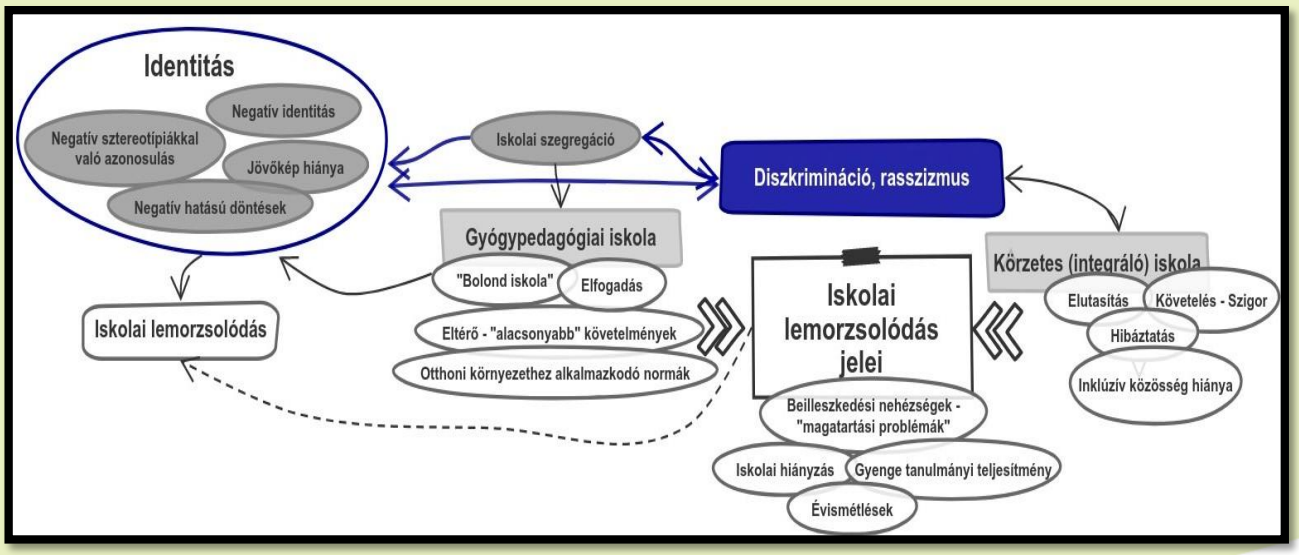

21. ábra Iskolák közötti különbségek, iskolai lemorzsolódás

A gyógypedagógiai iskolát a válaszadók elfogadó iskolaként mutatják be, ahol a követelmények alacsonyak voltak, nem kellett tankönyvet vinni, nem adtak házi feladatot, rengeteg volt a szabadfoglalkozás és a tanárok tolerálták a rossz magatartást is. Az intézményben ugyanazokat a tárgyakat tanulták a gyerekek, mint a körzetes iskolában; idegen nyelvet nem tanítottak.

A válaszadók egy része elégedett volt az iskolával, úgy vélték, hogy, aki akart az tudott tanulni, aki nem akart, azt pedig nem piszkálták a tanárok emiatt. A fiatalok másik része úgy ítélte meg, hogy az alacsony követelmények, az „engedékenység” elhanyagolást jelentett, és valójában nem érdekelte az iskola tanárait a tanítás. Szinte minden interjúalany megemlíti, hogy az iskolában a testnevelés órák voltak a legjobbak, mert számos sportot kipróbálhattak, és akinek volt tehetsége hozzá, azt támogatták abban, hogy versenyezzen. A sportban kiemelkedőket balatoni táborozásra vitték. Számos kirándulás volt, külföldre is utaztak a Szent-Anna tóhoz.

Az iskola olyan programokat szervezett, amelyen a gyerekek családjai is részt vehettek és mindezért nem kellett fizetniük. Azokat, akik a nyolc osztályt elvégezték átsegítették szakmát adó képzésbe, tehát törekedtek arra, hogy a fiatalok „jó” helyre kerüljenek.

Ehhez képest a körzetes iskolát szigorúsággal és a szabályok betartásával jellemzik, a tapasztalt igazságtalanságok ellenére – évismétlések, segítség hiánya, beilleszkedési nehézségek, kirekesztés- többnyire pozitívan tekintenek erre a szigorra. Azonosulnak azzal, hogy a jó iskola szigorú, kötelező, a gyereket ápoltan kell iskolába küldeni, ettől ez az iskola „normálisabb” és ebben a légkörben úgy gondolják, hogy gyerekeik többet tanulnak. A házi feladatok, amelyeket a gyerekek hazavisznek, megerősítik az oktatás minőségével kapcsolatos véleményüket. Rendszerint sok leckét kapnak, és a szülők nem tudnak segíteni azok megoldásában. Emiatt úgy vélik, hogy a körzetes iskolából okosabban kerülnek majd ki a gyerekeik.

Az iskolában elég magas osztálypénzt szednek, ezekből viszik a gyerekeket kirándulni, és ezek mellett számos más járulékos költség van pl. az osztálykirándulásokra zsebpénzt, ételt és italt kell vinni, vagy éppen az osztályterem padlófelújítására kérnek pénzt.

Az osztálypénzrendszer és a tanítás járulékos költségeinek kifizettetése nem fér össze a mindenkinek kötelező és mindenki számára ingyenes oktatás ígéretével, és egyáltalán nem veszi figyelembe a családok hátrányos helyzetét, amelyről az iskola hivatalos határozatot kap a helyi önkormányzattól.

Az interjúk alapján úgy tűnik, hogy az iskolai bánásmódnak a lemorzsolódásra egyáltalán nincs hatása.

A gyógypedagógiai iskolából is lemorzsolódott néhány interjúalany, akik pedig nem, azok a szakképzésből morzsolódtak le. Ennél azonban sokkal árnyaltabb a helyzet.

Azok a fiatalok, akik nem tudták elvégezni a gyógypedagógiai iskolában a nyolc osztályt és 5-6. osztályban lemorzsolódtak, már elérték a 15-16 éves kort. A körzetes iskolában annyi iskolai kudarcon, és évismétlésen voltak túl, hogy a gyógypedagógiai iskola fentebb említett erőfeszítései már nem voltak hatásosak. A fiatalok körülményei pedig rásegítettek az iskolaelhagyásra, mert volt, akinek dolgoznia kellett menni, a család számított a keresetére, volt ahol beteget kellett ápolni, volt, aki családot alapított. Ugyanez a helyzet a szakképzésből való lemorzsolódással, mire eljutottak a 9-10. osztályba elérték a 16 - 18 évet és más kötelezettségeik lettek.

A kisiskoláskorban kioltott tanulási motiváció az iskolai lemorzsolódásban mutatja meg káros hatását.

Ahogy látható az iskolai követelményekkel, a magasabb elvárásokkal azonosulnak a válaszadók, azonban gyerekként nem tudtak megküzdeni *a tanulásban való támogatás hiányával, a negatív diszkriminációval, és az inkluzív közösség hiányával*.

5.4 Identitás és negatív identitás – sztereotípiáknak való megfelelés és önhibáztatás

A szegregáció – lakóhelyi és iskolai egyaránt-, a kitörésre való képtelenség, a tanulási kudarcok, a diszkrimináció, az elutasítottság érzése vezet ahhoz, hogy a válaszadók öntudatlanul is megfelelnek a többség „cigányképének". Ugyanezen oknál fogva az iskolai tapasztalataikért és iskolával kapcsolatos döntéseikért magukat hibáztatják és/vagy azonosulnak a többség álláspontjával, esetleg negatív identitás alakul ki, tehát elhatárolódnak azoktól, akik „nem rendes" cigányok (Kállai, 2014; Szabó, 2018). A következők eklatáns példái egyik vagy másik folyamatnak:

- „Hogy nő föl egy cigány? Mert azt mondtad, hogy úgy nőtt föl, mint egy cigány, az milyen?
- *A legtöbben, majdnem, hogy szegények.*
- Milyen az, amikor valaki gazdag?
- *Hát, megvan neki mindene, kocsi, arany, minden."* (28 éves nő),

„Hát meg mi is mondjuk nekik minden nap, szinte minden nap, hogy.. menjenek, tanuljanak, meg közmunkából nem élnek meg majd. …Hát már alap, érettségi, meg ilyenek, már alap. Csak hát ez a baj, hogy a származás, meg azt nem lehet kitanulni…." (22 éves férfi),

„inkább a cigányok általában azzal vannak, családot építenek, elvannak ezzel-azzal, mint a magyarok… a magyarok, azok tudnak spórolni, nem úgy, mint a cigányok. Hát, ezt tudom mondani…Igen, a családépítés….a magyarok, azok nem most, hanem ráérnek. Ők először leteszik

az iskolát, a gimnáziumot. Ugye már a gimnázium számít, hogy nagyobb lehetőségük legyen, mint most a cigányoknál. Mert ritka ilyen cigányok, akinek gimnáziuma van…" (28 éves nő),

- „Roma származásúnak tekinted-e magad?"
- *„Igen. Tisztességes roma vagyok."* (22 éves férfi).

Az interjú egy másik pontján ugyan ez a fiatal férfi ezeket mondja, az iskoláról és más romákról:

„sok volt a roma…és nem olyan romák, mint én, vagy a rokonságom, hanem sokkal rosszabb társaság …. ha ledob egy kis tésztát a kormány, akkor azt, elfogadják és azért szavaznak, 13 évesen szülnek, meg ilyesmi… Bogdán László….Ő, lehet, hogy megmentette volna a cigányságot. De szerintem elcsitították, hogy ne ilyen legyen…",

- *„Mert sok cigány lop, emez-amaz, sokan vannak a börtönökben, minden. Lopnak. Csak ezé. És akkor egy kalap alá vesznek minket."*
- Oké, de miért teszik ezt, tehát mit gondolsz, hogy miért teszik, akik börtönben vannak, vagy akik lopnak, azok, miért teszik?
- *„Há' mert rákényszerülnek lehet. Drogoznak, meg emez-amaz. Meg nem tudom miért*."(29 éves férfi).

Arra a kérdésre, hogy mit kellene az iskolának tennie azért, hogy jobb legyen a hátrányos helyzetű gyerekeknek, kritikátlanul ismétlik vissza, azt, amit vélhetően a tanároktól, iskolától hallanak, hallottak:

„a gyerektől is függ, mert valamelyik nem figyel oda, valamelyik ugye jobban odafigyel." (27 éves nő),

"Ha valaki jól tanul jobbak a jegyek" (25 éves nő),

„a szülőknek is kéne otthon tanítani őket. Sokat kell velük foglalkozni és akkor, így…" (29 éves nő),

"a szülőknek a felelőssége…azért ilyen hülyék, nincs velük foglalkozva" (22 éves férfi),

„a gyerekektől is függ ez, hogy ők odafigyelnek-e vagy nem" (28 éves nő),

„Hát a szülőnek kéne tanítani a gyerekeit. Felkészíteni arra, hogy ha elmegy egy suliba, akkor ott már tudja, hogy tudjon írni, olvasni, nagyjából úgy elsősként. És a magatartása is olyan legyen, hogy tényleg nyugodt…" (30 éves férfi).

Az egyén és a család felelősségének hangsúlyozása, az iskola és a tanárok tevékenységének kritikája nélkül megerősíti azt a hitet, hogy a probléma bennük van, az iskola mindent jól csinál, csak ők, a romák, képtelenek felzárkózni a tanári segítség ellenére.

5.5 Ki tud-e emelni a szegénységből az iskola?

Végezetül a fentebb vizuálisan is bemutatott folyamatok egyértelművé kellene, hogy tegyék, hogy a szegregált környezetben élő tanulók iskolai sikerességére az iskolának még integrált formában is kevés hatása van. A megszerzett végzettség nem biztosítja a szegénységből való kiemelkedést, az elköltözés képességét, talán csak több generáció után nyújtana erre lehetőséget. Ennek pedig a jelenleg jövőkép nélkül, szegénységben élő fiatalok számára nincs motiváló ereje. Szinte minden iskolából lemorzsolódó

családos fiatal azt mondta, hogy most már tudja, hogy be kellett volna fejeznie az iskolát, és szakmát kellett volna szereznie, és ha tehetné, mert az állam biztosítaná a lehetőséget, akkor folytatná a tanulást. Azonban, amikor a beszélgetés egy pontján megkérdeztük, hogy tud-e olyan képzést, ami az 5 osztályt végzettek számára indul helyben, vagy ki vigyázna a gyerekére, rábízná-e másra, hogyan biztosítanák a napi megélhetést, akkor számukra is kiderült, hogy valódi lehetőségük nincs erre.

Az iskola egyetlen értelmes reakciója az lehetne, hogy az egyébként is nehéz élethelyzetüket elfogadja, és megkönnyíti azzal, hogy az iskolát egy szerethető, erőszakmentes, pozitív visszajelzések adására is képes, a tanítási órát hatékonyan felhasználó környezetté teszi, hogy a jövőképet formáló önértékelés alakulhasson ki.

„Az értékek és a jövőkép egyaránt motiváló, viselkedést meghatározó tényezők, melyek serdülőkorban fejlődnek jelentősen." (Szabó, 2018, o. 74)

6. Javaslatok

Olyan javaslatokat fogalmazunk meg itt, amelyek nyilvánvalóan nem oldják meg a gazdasági rendszerből és az állam berendezkedéséből következő strukturális problémákat.

A lakóhelyi szegregációt egyértelműen a bérlakás állománybővítésével és ezt támogató egyéb deszegregációs intézkedésekkel lehetne mérsékelni, ami a helyi döntéshozók számára is köztudott. A települési esélyegyenlőségi program szerint a város elkötelezett a lakóhelyi szegregáció felszámolásában, mégis a bérlakás állomány csökkenést mutat, és új önkormányzati lakások nem épülnek. Célként elsősorban a program nem a kiköltözést, felszámolást jelöli meg, hanem a telepen való életminőséget kívánja javítani az infrastruktúra- és a közszolgáltatások hozzáférhetőségének fejlesztésével (*Helyi Esélyegyenlőségi Program, Gyöngyös Város Önkormányzata*, 2018).

Ez saját elemzésünk tükrében mindenképp pozitív, azonban nem ad adekvát válaszokat a lakóhelyi szegregációból következő stigmatizációra, és a körzetes iskolák tanulói arányainak kedvezőtlen alakulására.

1. Alapfokú végzettség megszerzésének lehetőségei

A munkavállalás akadályaként a HEP az alacsony iskolai végzettséget jelöli meg. A felnőttek általános iskolai végzettségének megszerzését és szakmaszerzési lehetőségének biztosítását is kiemelik és megállapítják, hogy a településen vannak ilyen opciók lemorzsolódók számára, azonban az érintettek részéről alacsony az érdeklődés a képzések iránt. A program azonosítja továbbá a hátrányos megkülönböztetés jelenlétét, amelyet pozitív diszkriminációval, helyi médiában megjelenő pozitív példákkal és a közszolgáltatásoktól elvárt megfelelő, etikus magatartással kívánnak ellensúlyozni (*Helyi Esélyegyenlőségi Program, Gyöngyös Város Önkormányzata*, 2018).

Eredményeink alapján a lakóhelyi szegregáció, és a diszkrimináció szorosan összefügg az iskolai sikertelenséggel, tehát a lakóhelyi szegregáció mérséklésével – és a stabil, magasabb összegű anyagi támogatással - lehetne a legtöbbet tenni az iskolai sikerességért véleményünk szerint.

A szegregátumban élőket részben diszkriminálják roma származásuk miatt, részben diszkriminálják őket lakóhelyük miatt. A diszkrimináció az élet minden területén megjelenik, a válaszadók beszámolója alapján az iskola is egy terepe ennek: *az egyenlő bánásmód jegyében negligálják a tanulók nehéz körülményeit.*

A nagyfokú szegénység, az elégtelen lakáskörülmények és a túlzsúfolt lakókörnyezet ellehetetleníti a sikeres megküzdést az iskolai elvárásokkal.

A stigmatizáció mentén kialakuló identitás pedig negatívan befolyásolja a jövőképet, aminek következménye az iskolai lemorzsolódás. Az interjúelemzés bemutatja, hogy ennek az identitásnak, és a jövőképnek megfelelő életvezetési stratégiák alakulnak ki; része az alkalmi és fekete foglalkoztatás, ami biztosítja a túlélést. A túlélés pedig nem teszi lehetővé, hogy jelentős mennyiségű időt szánjanak felnőttként (is) az iskolák befejezésére.

Amellett, hogy az iskolákban (is) kulturálisan tudatos, személyre szabott inkluzív támogatásnak kellene megjelennie, érdemes volna megfontolnia a döntéshozóknak azt a lehetőséget, hogy az alapfokú végzettség megszerzéséhez bevezessen bizonyítványszerző vizsgát – kizárólag - azok számára, akik intézményi keretek között a tankötelezettség ideje alatt nem tudták megszerezni az általános iskolai végzettséget. Nyilvánvalóan ez nem helyi, hanem olyan rendszerszintű intézkedés, amelynek feltételeit meg lehetne teremteni.

Jelenleg az Eurydice szerint alapfokú végzettséget felnőttoktatásban ugyan biztosítanak különböző intézmények, azonban ezek többsége 7-8 osztály befejezését teszi lehetővé, mert az 5-6 osztályra kisebb a kereslet. Mivel az általános iskolát egyre többen végzik el iskolarendszerű képzésben, ezért a legtöbb esetben csak nagyobb városokban van lehetőség az általános iskolából lemorzsolódóknak befejezni tanulmányaikat. 2019-ben így 453 fő végezte el az általános iskolát, és ugyanebben a tanévben 3211 fő vett részt felnőttek általános iskolai képzésében. További lehetőség a Dobbantó program, ahol az általános iskolai végzettség mellett egy műhelyiskolai képzés keretében rész-szakképesítést szerezhetnek a fiatalok (Eurydice, 2022).

Mindegyik program a fiatal rendszeres és személyes jelenlétére épít, így egyik sem veszi figyelembe az utazással járó költségeket és nehézségeket, illetve azokat az életkörülményeket (gyermeknevelés, ápolási feladatok, család jövedelméhez való hozzájárulás), amelyeket a kutatási jelentésben vázoltunk.

A Dobbantó program mentortanári szereppel kíván támogatást nyújtani, és a minimálbér 5%-át biztosító ösztöndíjjal próbálja ösztönözni a fiatalokat a programban való részvételre (Eurydice, 2022). Valószínűleg ez strukturális problémák, és élethelyzetből adódó nehézségek kezelésében nem bizonyul elegendőnek.

Kutatásunk részét képezte, hogy megismerjük a helyi oktatási szolgáltatásokat lemorzsolódó fiatalok számára. Egyik munkatársunk a gyöngyösi munkaügyi központtól megtudta, hogy indul tanfolyam általános iskola befejezésére, amely szintfelmérő vizsgához kötött. Azok, akik a programban részt vesznek havi 100.000 Ft juttatásban tudnak részesülni. Ennél pontosabb információt nem tudott adni az ügyintéző. Hívásunkkor a képzés kapcsán még konkrétumokat nem tudtak mondani például arról, hogy biztosan elindul-e a képzés, milyen időtartamban, és naponta mennyi időt igényelne a részvétel a jelentkezőtől. A Heves megyei kormányhivatal honlapján a munkaügyi központok, kirendeltségek aktuális tevékenységeiről pedig nincs információ.

A rendszeres jelenléthez nem kötött vizsgalehetőség és a helyi civil vagy más szolgáltatások önkéntes részvétele az általános iskolából lemorzsolódottak rugalmas felkészítésében, áthidalná az

életkörülményekből adódó nehézségeket, vagy legalább lehetőséget adna egy további szűk, de motivált rétegnek, hogy megszerezze az alapfokú végzettséget.

2. Inkluzív iskola

A válaszadó fiatalok saját és gyermekeik tapasztalatai alapján elmondják, hogy az iskolában gyakran tapasztalnak kirekesztő, sőt bántalmazó magatartást. Az e mögött meghúzódó strukturális problémák az oktatási rendszerben a szakirodalom által jegyzett (Fejes; Szűcs, 2018). Amit helyi szinten lehetne mégis tenni az az alsó tagozatok esetében a kisebb osztálylétszámok kialakítása. A tanodába járó alsó tagozatos halmozottan hátrányos helyzetű gyerekek többsége 25-30 fős osztályokba jár, miközben családjaikban generációkon átívelő az iskolai lemorzsolódás jelensége, ahogy azt ez a kutatási jelentés is bizonyítja. Az intézmény falai között van szükségük egyéni, differenciáló figyelemre, hogy el tudják kerülni az évismétlést és be tudják fejezni időben a nyolc osztályt. Minden egyes évismétléssel nő a lemorzsolódás kockázata, ami esetükben nem a szakmunkás, hanem már az általános iskola elvégzését is veszélybe sodorja. Habár jelentősen nem változtat élethelyzetükön, az, hogy meg van-e az általános iskolai bizonyítványuk, de számos esetben a gyerekeik lennének az elsők, akik többségi iskolában szerzik a bizonyítványt, így ők saját gyerekeiket már könnyebben tudnák támogatni a tanulásban. Mindehhez azonban szükséges az is, hogy pozitív kép éljen bennük az iskoláról, ahová érdemes járni, mert támogatást, megbecsülést és szeretetet kapnak.

Az iskolai közösségben lenne szükség a szemléletformáló programokra, mégpedig alapvetően nem a romák szegénységére felhívva a figyelmet, hanem arra, hogy mit adnak a romák a magyar társadalomnak. Láthatóvá kellene tenni azt a gyerekek számára is, hogy mivel lenne szegényebb a magyar kultúra a romák nélkül, ez tudná növeli a roma gyerek önbecsülését is.

3.Ifjúsági szolgáltatások fiatal felnőtteknek

Az interjúalanyok állami szociális hálóval kapcsolatos megélt többnyire közömbös, vagy negatív tapasztalatai miatt szükség lehet a non-profit intézményekre. Az állami szolgáltatók hatósági szerepvállalása mindenesetre riasztó hatású, nem kedvez az együttműködésnek véleményünk szerint; az interjúkból erre lehet ugyanis következtetni.

A non-profit szervezetek önkéntesen igénybe vehető szolgáltatásaira vélhetően hosszútávon lenne kereslet, erre utal, hogy az egyik szegregátumban lévő segítőházat a környékén lakó személyek nem csak, hogy ismerik, hanem rendszeresen látogatják. A másik szegregátumban nincs ilyen jellegű elérhető szolgáltatás, és a családsegítő szolgálat is viszonylag távol van.

Az interjúk alapján megállapítható, hogy a fiatalok a rendszer nyújtotta információkról, lehetőségekről nem rendelkeznek megbízható ismeretekkel és a meglévő szervezetek az információszolgáltató szerepüket nem töltik be maradéktalanul. Az interjúk során gyakran merül fel olyan kérdés, gond (pl. diákmunka, párkeresés, szabadiős programok, közösségi programok, felnőttképzési lehetőségek, internethasználat, álláskeresési tanácsokra való igény, stb.) *amire megfelelő távolságban, mindig elérhető, alacsonyküszöbű* közösségi és ifjúsági szolgáltatás tudna reagálni.

További fontos szerepe lehetne egy ilyen intézménynek a más társadalmi csoportokkal való kapcsolatba kerülés elősegítése hazai és nemzetközi ifjúsági programokkal, amelyekben nem formális módon*, nyíltvégű pedagógiai folyamatokban* lehetőség van a különböző képességek fejlődésére.

Az ilyen szolgáltatás viszont csak kiszámítható finanszírozás mellett tudna fennmaradni, amely jelenleg rendszerszinten nem biztosított; az önkormányzatok lehetőségeitől, és szándékától függ.

Az ifjúsági munka hátrányos helyzetű fiatalokkal – és más humán szolgáltatások- hozzájárulhat az életminőség javulásához, azonban nem oldja meg a marginalizációt és annak következményeit, leginkább csak elkenik a strukturális problémákat.

7. Bibliográfia

Durst, J. (2017). *„De ugye biztos nem lesz ebből baj?": Poszterepmunka, kooperatív etnográfia, avagy módszertani reflexiók az informális gazdaságot övező félelem csendjének megtöréséről. Szociologiai Szemle*, *27*(2), 88–111.

Elérés forrás: https://szociologia.hu/dynamic/88_111.pdf.

Eurydice. (2022). *Magyarország: A képzések fő típusai.*

Elérés forrás: https://eacea.ec.europa.eu/national-policies/eurydice/content/validation-non-formal-and-informal-learning-34_hu

Fejes; Szűcs. (2018). *Én vétkem, Helyzetkép az oktatási szegregációról*. Motiváció Oktatási Egyesület.

Elérés forrá:s https://mek.oszk.hu/18200/18263/18263.pdf

Gyöngyös Város Önkormányzatának Ifjúsági Koncepciója, 2017-2022. (2017).

Elérés forrás: http://old.gyongyos.hu/strategiak-koncepciok/3366-gyongyos_varos_onkormanyzatanak_ifjusagi_koncepcioja_20172022

Helyi Esélyegyenlőségi Program, Gyöngyös Város Önkormányzata. (2018).

Elérés forrás: https://gyongyos.hu/wp-content/uploads/2020/12/gyongyos-varos-onkormanyzatanak-helyi-eselyegyenlsegi-programja-2018-20230-0.pdf.

Kállai, E. (2014). *Vannak-e cigányok, és ha nincsenek, akkor kik azok? REGIO. Kisebbség Kultúra Politika Társadalom*, *22*(2), 114.

Elérés forrás: https://doi.org/10.17355/rkkpt.v22i2.26

Nagy, Á. (2016). *Az ifjúsági munka három tradíciója és magyarországi értelmezése*. In T. Elek (Szerk.), *25 év. Jelentés az ifjúságügyről.* (o. 115–131). Budapest: Iuvenis – Ifjúságszak_mai Műhely, Ifjúságszakmai Együttműködési Tanácskozás.

Szabó, B. (2018). *A halmozottan hátrányos helyzet " lenyomata " serdülők szociális attitűdjeiben - értékek és jövőkép eltérő szocializációs körülmények függvényében* Eötvös Loránd Tudományegyetem.

Elérés forrás: https://doi.org/10.15476/ELTE.2018.014

Woolcock, M., & Narayan, D. (2000). *Social capital: Implications for development theory, research, and policy.* World Bank Research Observer, *15*(2), 225–249.

Elérés forrás: https://doi.org/10.1093/wbro/15.2.225